

نگاهی به

دانشنامه ادب فارسی

O معین الدین محرابی

به تازگی چهارمین مجلد از دانشنامه ادب فارسی به سرپرستی آقای حسن انوشه و تألیف جمعی از پژوهشگران وارد بازار کتاب شده است. این دانشنامه که تاکنون چهار مجلد آن منتشر گردیده است، در حدود ۸۵۷۱ مقاله را در مجموع ۶۵۱۲ صفحه شامل می‌گردد.

ترتیب مدخلهای هر جلد براساس حروف الفباست و هر جلد نیز به طور مستقل از حرف «آ» تا «ی» را دربرمی‌گیرد. این نکته می‌تواند تا حدودی جای خالی حروفی را که دایرةالمعارفها و دانشنامه‌های در حال انتشار، به ندرت به آنها می‌رسند را پر کند.

درواقع، باید گفت دانشنامه ادب فارسی آن‌گونه که از عنوان آن برمی‌آید عبارت از یک رشته مدخلهایی است که ناظر بر ادب فارسی است؛ هرچند موضوعات دیگری نیز که در پیوند با ادب فارسی است در این دانشنامه منظور شده است.

لازم است اشاره‌ای موجز به چگونگی تهیه و تدوین مقالات دایرةالمعارفها و دانشنامه‌ها بکنیم. ویراستاری و تهیه و تدوین مقالات دایرةالمعارفها و دانشنامه‌ها دشواری خاصی دارد. اشراف بر انتخاب مدخلهای، دقت در محتوای مدخلهای، اطمینان از صحت و جامعیت مدخلهای و صحت مآخذ از جمله این دشواریهاست.

مقالات باید از لحاظ سبک نگارش بررسی شود. همچنین اگر در مقاله‌ای تطویل و اطالة کلام روی داده باشد، باید زواید آن گرفته شود و اگر در مقاله‌ای دیگر چنان راه ایجاز پیش گرفته شده باشد که مطالب مهم از قلم افتاده باشد باید

آن را تصحیح و تکمیل کرد. در ضمن می‌باید در تألیف مدخلهای، مواردی را که غلو و اغراق شده یا به مسئله مهمی کم‌توجهی شده است، تصحیح کرد و در نگارش آن راه اعتدال پیش گرفت.

کثرت صفحات و تعدد مقالات، امکان بررسی دقیق دانشنامه ادب فارسی را میسر نمی‌سازد. بنابراین، آنچه از مجلدات چهارگانه این کتاب گفته می‌آید به اختصار و به حکم قَل و دَل است. صفحات این دانشنامه همانند دیگر دانشنامه‌ها و دایرةالمعارفها، در تمام مجلدات دو ستون دارد که هر ستون در ۸ سانتیمتر حروفچینی شده است. بنابراین، وقتی از مقالات و تعداد سطرهای آن یاد می‌شود منظور تعداد سطرها در یک ستون است.

جلد یکم: آسیای مرکزی

از آنجا که این جلد با ویراستاری مجدد در مرحله چاپ دوم قرار گرفته و در آن جرح و تعدیلهای فراوانی صورت گرفته است، بهتر است درباره چاپ اول آن به اختصار مطالبی گفت؛ چرا که در چاپ دوم، صورت تکمیلی و اساسی آن ارائه خواهد گردید. از این رو، آنچه درباره چاپ اول از جلد یکم خواهیم گفت به قرار ذیل است: جلد یکم با ۹۹۲ صفحه که به قلم ۵۵ نویسنده، مشتمل بر ۲۱۵۷ مدخل است که ۱۲۰۲ مدخل آن، یعنی کمی بیش از نیمی از مقالات این جلد را شش نویسنده تألیف کرده‌اند. آنان عبارتند از: رحیم مسلمانیان قبادیانی (۲۷۴ مدخل)، هومن عباسپور (۲۵۸ مدخل)، میرزا شکورزاده

دانشنامه ادب فارسی (جلد اول، دوم، سوم و چهارم) / به سرپرستی حسن انوشه. ناشر: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، قطع بزرگ (۲۱ x ۲۸ سم).

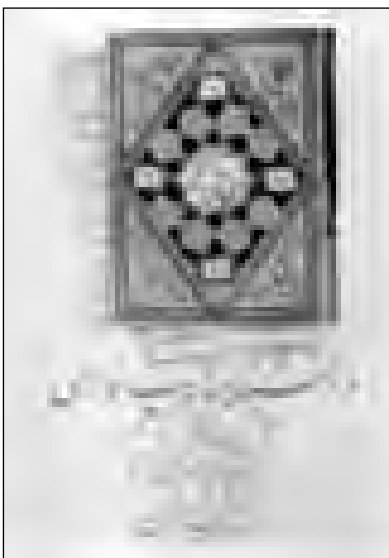
- جلد یکم: آسیای مرکزی، چاپ اول (۱۳۷۵)، ۹۹۲ ص.

- جلد دوم: فرهنگنامه ادبی فارسی (گزیده اصطلاحات، مضامین و موضوعات ادب فارسی)، چاپ اول (۱۳۷۶)، ۱۵۳۷ ص.

- جلد سوم: ادب فارسی در افغانستان، چاپ اول (۱۳۷۸)، ۱۱۷۶ ص.

- جلد چهارم: ادب فارسی در شبه‌قاره (هند، پاکستان، بنگلادش)، چاپ اول (تابستان ۱۳۸۰)، ۲۸۰۷ ص.

جلد اخیر مشتمل بر سه بخش است که هر بخش نیز به صورت مستقل منتشر شده است (بخش یکم: آ-ج)، (بخش دوم: ح-ع) و (بخش سوم: غ-ی).

مقالات بلند در جلد دوم

در این جلد ۱۷ مقاله بلند وجود دارد که به ترتیب، نام مدخل، نام نویسنده، و تعداد صفحات آن درج می‌گردد.

- اندام عاشق و معشوق / حمیده حجتی، ص ۱۳۴-۱۶۲ (ص ۲۸).

- اندرزنامه / حسین برزگر، ص ۱۶۲-۱۷۴ (ص ۱۲).

- بافته‌ها در ادب فارسی / حمیده حجتی، ص ۱۹۳-۲۲۷ (ص ۳۵).

- بوهای خوش در ادب فارسی / حمیده حجتی، ص ۲۴۱-۲۶۶ (ص ۲۵).

- تفسیر قرآن در ادب فارسی / علی اصغر محمدخانی، ص ۳۸۳-۳۹۴ (ص ۱۲).

- جانورشناسی فارسی / [مشترک]، ص ۴۱۸-۴۶۳ (ص ۴۳).

- جنگ‌افزارها در ادبیات فارسی / بابک آتشین، ص ۴۷۱-۴۸۵ (ص ۱۵).

- جواهرنامه / حسین برزگر، ص ۴۸۶-۴۹۷ (ص ۱۲).

- رمان: انواع / علی قاسم‌نژاد، ص ۶۴۴-۶۶۲ (ص ۱۹).

- روزنامه / حسین برزگر، ص ۶۹۹-۷۲۶ (ص ۲۸).

- زبان ادبی / هومن عباسپور، ص ۷۴۲-۷۵۶ (ص ۱۵).

- عرفان و ادب فارسی / سامیه بصیرمژدهی، ص ۹۵۲-۹۷۶ (ص ۲۵).

- فقه در ادب فارسی / حسین برزگر، ص ۱۰۴۳-۱۰۵۶ (ص ۱۴).

- قرآن در ادب فارسی / سامیه بصیرمژدهی، ص ۱۰۸۰-۱۱۱۹ (ص ۴۰).

- گیاهان در ادب فارسی / مهییز اسماعیل پور، ص ۱۱۸۱-۱۲۰۴ (ص ۲۴).

- می در ادب فارسی / حسین برزگر، ص ۱۲۹۹-۱۳۲۷ (ص ۲۹).

- نجوم در ادب فارسی / مهییز اسماعیل پور، ص ۱۳۳۸-۱۳۶۱ (ص ۲۴).

۱۷ مقاله فوق، ۴۰۰ صفحه از حجم کتاب را به خود اختصاص داده است که در مجموع در حدود یک چهارم مطالب کتاب را شامل می‌گردد.

سه مقاله طولانی نیز عبارتند از: جانورشناسی (ص ۴۳)، قرآن در ادب فارسی (ص ۴۰)، بافته‌ها در ادب فارسی (ص ۳۵).

مقالات کوتاه در جلد دوم

کوتاهترین مدخل این مجلد، مدخلی است با

(۲۳۵ مدخل)، عابد شکورزاده (۲۰۴ مدخل)، کورش صفوی (۱۲۸ مدخل)، حسین برزگر (۱۰۳ مدخل).

همچنین یادآور می‌شود که ۳۰۴ مدخل به صورت مشترک تألیف شده است؛ یعنی نویسندگان بیش از یک نفر بوده‌اند. نویسنده ۱۱۰ مدخل نیز «دانشنامه» اعلام شده است.

کم‌کارترین نویسندگان این مجلد، پانزده نویسنده هستند که هر یک بیش از سه، دو یا یک مقاله ارائه ندادند.

جلد دوم: فرهنگنامه ادبی فارسی

سخن درباره این جلد را با درج بخشی از پیشگفتار کتاب آغاز می‌کنیم: «کتابی که در دست دارید فرهنگ‌گونه‌ای است از اصطلاحات شیوه‌های ادبی، مضامین و موضوعات ادب فارسی از طلوع زبان فارسی دری نو تا امروز. این اصطلاحات و موضوعات را می‌توان در سه گروه دسته‌بندی کرد: ۱- آنهایی که در میان فارسی‌گویان پیدا شدند و رواج گرفتند... ۲- آنهایی که از زبانهای دیگر، به ویژه زبان عربی و زبانهای اروپایی به این زبان درآمدند... ۳- آنهایی که مصدقشان در زبان فارسی بسیار است، اما تا روزگار اخیر ناپیدا و بی‌نام بودند یا پژوهشی گسترده و ژرف درباره آنها نشده بود... پاره‌ای اصطلاحات که در این کتاب معرفی شده‌اند لزوماً آنهایی نیستند که در زبان فارسی کاربرد دارند یا مصادیق آنها را در ادب فارسی می‌توان یافت؛ بلکه در ادبیات زبانهای دیگر، به ویژه زبانهای اروپایی پیدا شدند و پس از گذشت روزگاری اندک یا بسیار که محمل خود را از دست دادند به بایگانی فرهنگهای ادبی سپرده شدند. اما در متون فارسی، دست‌کم در آنجا که به معرفی آنها پرداخته‌اند، به زبان فارسی راه یافته و برای بسیاری از ادب‌دوستان و ادب‌پژوهان نامی آشنا شده‌اند.»

جلد دوم با ۱۵۳۷ صفحه به قلم ۴۱ نویسنده، مشتمل بر ۹۴۹ مدخل است که ۶۵۸ مدخل آن، یعنی کمی بیش از دو سوم مقالات توسط پنج تن تألیف گردیده است. پنج نویسنده یاد شده عبارتند از:

هومن عباسپور (۲۶۸ مدخل)، کورش صفوی (۱۴۹ مدخل)، علی قاسم‌نژاد (۱۰۴ مدخل)، محمدرضا ربیعیان (۷۰ مدخل)، امیر صدرنیا (۶۷ مدخل).

نویسنده ۳۱ مدخل بیش از یک نفر بوده‌اند و نویسنده ۲۱ مدخل نیز «دانشنامه» اعلام شده است.

عنوان «صحیح» که با حذف منابع آن دو سطر دارد و چنین است: «صحیح: در اصطلاح عروض، بی‌تی است که عروض و ضرب (عجز) آن سالم باشد و تغییر نکند.» (ص ۹۱۸).

مدخلهای ذیل نیز هر یک سه سطر دارند: ادب بحث (ص ۳۲)، اقصم (ص ۱۱۷)، بری (ص ۲۳۶)، رس (ص ۶۳۰)، طرفان (ص ۹۳۴)، محذوف (ص ۱۲۳۳)، مزید (ص ۱۲۴۵)، نایره (ص ۱۳۳۷).

مدخلهای ذیل نیز هر یک چهار سطر دارند: ابتدا (ص ۲۰)، اثرم (ص ۲۵)، ائلم (ص ۲۵)، اجم (ص ۲۶)، اخبار (ص ۲۸)، اخب (ص ۳۹)، ازل (ص ۸۱)، اشتر (ص ۹۹)، انعطاف (ص ۱۷۵)، بحور متفق الارکان (ص ۲۲۹)، تضریس (ص ۳۷۱)، تعسف (ص ۳۷۹)، جم (ص ۴۶۸)، حذو (ص ۵۲۶)، سالم (ص ۷۷۸)، مخبول (ص ۱۲۳۲)، مزال (ص ۱۲۴۰)، مربع (ص ۱۲۴۱)، مرفل (ص ۱۲۴۴)، مسیغ (ص ۱۲۴۶)، مطموس (ص ۱۲۵۴)، معتدل (ص ۱۲۵۶)، مقصور (ص ۱۲۶۴)، مکفوف (ص ۱۲۶۶).

شایسته است در مدخلهایی از این دست که خالی از توضیح و تشریح است و در آن راهی جز ایجاز پیوده نشده است - آن هم ایجازی که فقط در فرهنگهای لغت دیده می‌شود - بازنگری دوباره صورت گیرد تا این مدخلها در چاپهای بعدی از قالب لغتنامه‌ای خود خارج شوند و در قالب و سبک کتابهای دانشنامه‌ای قرار گیرند. به عبارت دیگر، درست است که مهمترین وظیفه دانشنامه‌ها، دادن سررشته هر موضوع به دست خواننده است نه استیفای آن، با این حال لازم است برای استفاده بیشتر مقالات کوتاهی که در این دانشنامه ارائه گردیده است، مجدداً بازنگری شود تا از اجمال به تفصیل برسد و بر شواهد آن افزوده شود.

مقالاتی که در آنها حق مطلب ادا نشده است

با اینکه متن برخی از مدخلها در حد متوسط است، حق مطلب ادا نشده است. نمونه آن مدخلی است با عنوان «خواننامه». این مقاله که در حدود سه صفحه کتاب را به خود اختصاص داده است، اگر با دقت بیشتری تألیف می‌شد، می‌بایست درباره پیشوای جنبش حروفیه یعنی فضل‌الله نعیمی که با خوابگزاری و تألیف کتاب نوم‌نامه به جایگاه اجتماعی خاصی رسیده بود نیز مطالبی بیان دارد؛ و ضمن آن از تعبیر خواب و نقش آن در تحولات اجتماعی دوره‌هایی از تاریخ ایران بعد از اسلام و نیز جایگاه خوابگزاران در دربارها و...

سخن به میان آورد.

جای خالی برخی از مدخلها در جلد دوم

با اینکه این کتاب با مدخلهای متنوعی که در بیان اصطلاحات و مضامین ادبی ارائه کرده، حق مطلب را بیان داشته است، با این حال به نظر می‌رسد که ارائه مدخلهای ذیل نیز می‌توانست بر غنای کتاب بیفزاید:

ادبیات انقلاب، ادبیات تجاری، ادبیات دیوان‌نویسی، ادبیات دیوانی، باغ در ادب فارسی، رودها و دریاها در ادب فارسی، پیامبران در ادب فارسی، امامان در ادب فارسی، حروف در ادب فارسی، اعداد در ادب فارسی.

جلد سوم: ادب فارسی در افغانستان

سخن درباره این جلد را با درج بخشی از پیشگفتار کتاب آغاز می‌کنیم: «در دانشنامه از کسانی که از آنها با نسبت افغان یاد می‌شود به قومیتشان اشاره دارد نه ملیت آنها. دانشنامه در نظر دارد که شرح حال ممدوحان شعر فارسی و کسانی را که اثری به آنها پیشکش شده است بیاورد. از این رو، زندگینامه شاهان، امیران و دولتمردانی آمده که خود دستی در ادب نداشتند. اما چون در گذشته کمابیش تنها ناشر آثار شعرا و نویسندگان بودند، شرح حال آنها، اشعاری که در مدحشان گفته شده و نام آثاری که به آنها انتحاف گردیده در کتاب آمده است. با این همه در مواردی اندک به شرح حال شاهانی برمی‌خوریم که شعری نیز در مدحشان نگفتند یا اصلاً به شعرا و علما التفاتی نداشتند. اما برای این که خوانندگان کتاب حاضر درک و دریافتی از تاریخ افغانستان نیز داشته باشند، از نام آنها نیز مدخلی ساخته‌ایم و از احوالشان شرحی کوتاه در کتاب آورده‌ایم.»

جلد سوم با ۱۱۷۶ صفحه به قلم ۴۶ نویسنده، مشتمل بر ۱۴۴۸ مدخل است. ۲۱ تن از این نویسندگان با بیش از ده مقاله، نویسندگان اصلی و ۲۵ تن با کمتر از ده مقاله، همکاران دانشنامه یاد شده‌اند.

۹۳۴ مدخل یعنی در حدود دوسوم مقالات این جلد را شش نویسنده تألیف کرده‌اند. آنان عبارتند از: حسین برزگر (۲۶۶ مدخل)، تاج‌الدین نوش‌آبادی (۱۷۷ مدخل)، اختر رسولی (۱۳۱ مدخل)، حمیده حجتی (۱۲۹ مدخل)، افسانه جهان‌تاب (۱۳۳ مدخل)، بابک آتشین‌جان (۱۰۸ مدخل).

همچنین یادآور می‌شود که نگارش ۲۴۷ مدخل نیز به عهده «دانشنامه» بوده است.

مقالات بلند در جلد سوم

در این جلد ۱۵ مقاله بلند وجود دارد که به ترتیب، نام مدخل، نام نویسنده، و تعداد صفحات آن درج می‌گردد.

- احمد شاه درانی / حسین برزگر، ص ۴۸-۵۶ (ص ۹).

- امان‌الله خان محمد زایی / حسین برزگر، ص ۱۱۴-۱۲۲ (ص ۹).

- پشتو: زبان / عبدالرحیم بهروزیان، ص ۲۰۳-۲۲۶ (ص ۲۴).

- جمال‌الدین اسدآبادی / افسانه جهان‌تاب، ص ۲۸۰-۲۹۱ (ص ۱۲).

- داستان‌نویسی در افغانستان / مهیبز اسماعیل‌پور، ص ۳۸۲-۳۹۱ (ص ۱۰).

- دوست‌محمدخان محمدزایی / حسین برزگر، ص ۴۰۰-۴۰۸ (ص ۹).

- روزنامه‌نگاری در افغانستان / مهیبز اسماعیل‌پور، ص ۴۴۰-۴۶۸ (ص ۲۹).

- شجاع درانی / حسین برزگر، ص ۵۶۶-۵۷۵ (ص ۱۰).

- ظاهرشاه محمدزایی / حسین برزگر، ص ۶۳۹-۶۴۷ (ص ۹).

- مثنوی معنوی / سامیه بصیرمژدهی، ص ۸۶۰-۸۷۰ (ص ۱۱).

- عبدالرحمان خان محمدزایی / حسین برزگر، ص ۶۶۵-۶۷۳ (ص ۹).

- فرخی سیستانی / تاج‌الدین نوش‌آبادی، ص ۷۶۰-۷۶۸ (ص ۹).

- محمودشاه هوتکی غلزی / حسین برزگر، ص ۹۱۳-۹۲۱ (ص ۹).

- مولوی / سامیه بصیرمژدهی، ص ۹۹۲-۱۰۰۵ (ص ۱۴).

- هرات: مکتب ادبی / محمدرضا ربیعان، ص ۱۰۹۹-۱۱۰۸ (ص ۱۰).

۱۵ مقاله فوق ۱۸۳ صفحه از حجم کتاب را به خود اختصاص داده است که در مجموع در حدود یک ششم مطالب کتاب یا به عبارت دقیقتر ۱۵/۵۶ درصد را شامل می‌شود. سه مقاله بلند عبارتند از: روزنامه‌نگاری در افغانستان (ص ۲۹)، پشتو: زبان (ص ۲۴)، مولوی (ص ۱۴).

مقالات کوتاه در جلد سوم

کوتاهترین مدخل‌های این مجلد عبارتند از: «درویش اوبهی»، «عقل‌نامه» و «نظر محمد کاکر» که با حذف منابع آن، هر یک سه سطر دارند. متن هر یک از این سه مدخل چنین است: «درویش اوبهی، محمد، درگذشت ۱۳۶۰ ق،

شاعر افغانستانی. در هرات می‌زیست. شاعری درویش‌خو و وارسته بود. اشعارش بی‌تکلف و قلندرانه است.» (ص ۳۹۸).

- «عقل‌نامه، مثنوی کوتاهی در ۲۴۰ بیت، سروده سنایی غزنوی. این مثنوی را سنایی خطاب به باد سروده و آن را توصیف کرده است.» (ص ۷۰۴).

- «نظر محمد کاکر، زنده حدود ۱۳۳۰ ق، شاعر افغانستانی. در زنگی‌آباد قندهار می‌زیست. به فارسی و پشتو شعر می‌سرود و به هر دو زبان دیوان شعر داشته است.» (ص ۱۰۵۸).

مدخل‌هایی که هر یک چهار سطر دارند: کاشفی بدخشانی (۸۱۴ ص)؛ زر ریس غزنوی (ص ۴۸۰).

مدخل‌هایی که هر یک پنج سطر دارند: بابای بلخی (ص ۱۴۶)، جدید توخی (ص ۲۷۵)، جواد هروی (ص ۲۹۵)، حاکی هروی (ص ۳۰۹)، رضایی کابلی (ص ۴۳۵)، رونقی بدخشانی (ص ۴۷۳)، زایر (ص ۴۸۰)، سروری کابلی (ص ۵۱۲)، مایل (ص ۸۵۶)، مژده (ص ۹۴۰)، معزی هروی (ص ۹۷۲)، میلاد (ص ۱۰۲۳)، ناصر بلخی (ص ۱۰۳۷)، ندا (ص ۱۰۴۷)، یقینی هروی (ص ۱۱۲۱)، یوسف کروخی (ص ۱۱۲۷).

مدخل‌هایی که هر یک شش سطر دارند: اسمی هروی (ص ۸۳)، اصلی کابلی (ص ۹۳)، افضلی (ص ۹۹)، ایمای هروی (ص ۱۴۲)، پریشان (ص ۲۰۲)، تذکرة النساء (ص ۲۵۳)، ترابی (ص ۲۵۴)، دری درانی (ص ۳۹۸)، ذاکر (ص ۴۱۹)، ذوقی دروازی (ص ۴۲۰)، راجی (ص ۴۲۲)، رحم دل کابلی (ص ۴۳۱)، سرخوش هروی (ص ۵۱۱)، سردار عباس خان (ص ۵۱۱)، شهاب‌الدین هروی (ص ۵۹۳)، عاری دروازی (ص ۶۵۴)، عنایت‌الله هروی (ص ۷۲۰)، غلام محمد ختک (ص ۷۳۴)، فایق مدراسی (ص ۷۵۰)، فرحت کابلی (ص ۷۵۸)، فرید (ص ۷۷۳)، فضلی هروی (ص ۷۸۰)، قبولی قندوزی (ص ۸۰۱)، قدسی هروی (ص ۸۰۲)، قطبی (ص ۸۰۴)، فخرالدین ننگرهای (ص ۸۰۵)، گوهر کابلی (ص ۸۴۳)، محروم (ص ۸۸۲)، معطر آخوندزاده (ص ۹۷۲)، ملک (ص ۹۸۱)، منصور هروی (ص ۹۸۳)، میر صاحب هروی (ص ۱۰۱۵)، نابغ (ص ۱۰۲۹)، ناجی (ص ۱۰۲۹)، نصرالله کاکر (ص ۱۰۵۲)، نظام انصاری (ص ۱۰۵۸).

کتاب و مدخل‌های آن در جلد سوم دانشنامه در جلد سوم دانشنامه در حدود ۱۵۰ مدخل به

کتاب اختصاص داده شده است که این خود اهمیت این کتابها را از نظر دانشنامه می‌رساند، با این حال:

- با اینکه برخی از کتابها اهمیت خاصی ندارند، برای آنها مدخل ساخته شده است؛ همچون: «اگر ندیدی باور مکن» (ص ۱۰) و «فراز برج خاکستر» (ص ۷۵۸) که هر دو مجموعه طنز است.

با اینکه برای برخی از کتابها مدخل ساخته شده است در بخش پایانی کتاب که «گزیده کتابشناسی» عنوان دارد به آنها اشاره نشده است؛ همچون: «اگر ندیدی باور مکن» (ص ۱۰۵)، «تحفة سنجی» (ص ۲۵۳)، «فیه مافیه» (ص ۷۹۳)، «لب لباب مثنوی» (ص ۸۴۸)، «نشأة القدس» (ص ۱۰۵۰ - ۱۰۵۱) و «نقد النصوص» (ص ۱۰۶۱).

همچنین از حدود ۱۵۰ مدخلی که به کتاب اختصاص داده شده است، در حدود ۲۵ عنوان مستند به اصل کتاب نیست.

- «برده‌نشینان سخنگوی» کتابی است که به کرات به آن استناد شده و مدخلی نیز برای آن ساخته شده است. با این حال، خود کتاب در شمار مأخذ این مدخل به شمار نیامده است (ص ۲۰۱ - ۲۰۲).

- در مدخل «تحفة الجیب» (ص ۲۵۲ - ۲۵۳) که یکی از آثار فیض محمد کاتب هزاره است به اصل سند استناد نشده است؛ ولی در بخش گزیده کتابشناسی آمده است: «تحفة الجیب، فیض محمد کاتب هزاره، نسخه خطی در فهرست نسخ خطی آرشیف ملی افغانستان».

جای خالی برخی از مدخلها در جلد سوم
به نظر می‌رسد ارائه مدخلهای ذیل می‌توانست بر غنای کتاب بیفزاید:

چاپ و چاپخانه در افغانستان، دانشکده ادبیات کابل، کتاب و کتابخانه در افغانستان، مدارس و مکتبخانه‌ها در افغانستان، کتابهای آموزشی در افغانستان.

جلد چهارم: ادب فارسی در شبه قاره
در پیشگفتار این جلد آمده است: «کتاب حاضر که قطره‌ای از اقیانوس هند است، تنها به ادب فارسی در شبه قاره بسنده نکرده، بلکه شعر و ادب مهاجرت را نیز در نظر داشته است. از این روی، به نام شاعران، نویسندگان، فقیهان، متکلمان و دولتمردانی برمی‌خوریم که در جایی بیرون هند، به‌ویژه ایران و توران زاده شدند و در

آن جا برآمدند، اما تولید ادبی آنها در شبه قاره بوده است. بی‌گمان شرح حال و نمونه آثار بسیاری از کسانی که در ادب فارسی صاحب اثری بوده‌اند از دست افتاده است. اما این از سر غفلت یا تغافل نبوده است، بلکه بیشتر از آن جهت بوده که منابعی که در دسترس ما بوده بیش از این وفای به مقصود نمی‌کردند.

بنابراین، در این جا ناگزیریم کاستن از دامنه کاستیها را به چابهای آینده حواله کنیم... ادب فارسی در شبه قاره چنان ژرفایی دارد که با کتاب ناقص ما نمی‌توان آن را نشان داد.»

جلد چهارم با ۲۸۰۷ صفحه به قلم ۴۵ نویسنده، مشتمل بر ۴۰۱۷ مدخل است که ۲۳ تن از این نویسندگان با بیش از ده مقاله نویسندگان اصلی و ۲۲ تن با کمتر از ده مقاله همکاران دانشنامه به شمار می‌روند.

۲۹۷۱ مدخل یعنی در حدود سه چهارم مقالات این مجلد را شش نویسنده تألیف کرده‌اند. آنان عبارتند از: حسین برزگر (۱۴۸۲ مدخل)، اختر رسولی (۴۹۳ مدخل)، مژگان فتح‌نیا طبری (۳۲۵ مدخل)، افسانه جهان تاب (۲۵۲ مدخل)، حمیده حجتی (۲۳۳ مدخل)، جواد شریفی (۱۸۹ مدخل).

چنانکه مذکور افتاد ۱۴۸۲ مدخل را حسین برزگر تألیف کرده است که در واقع بیش از یک سوم مقالات این جلد، تألیف شده اوست. نگارش ۱۷۸ مدخل نیز به عهده «دانشنامه» بوده است.

مقالات بلند در جلد چهارم

در این جلد ۲۳ مقاله بلند وجود دارد که به ترتیب نام مدخل، نام نویسنده و تعداد صفحات آن درج می‌گردد.

- اردو: زبان / حمیده حجتی، ص ۱۶۵ - ۱۸۰ (ص ۱۵).

- انجمنهای ادبی فارسی در شبه قاره / حمیده حجتی، ص ۲۸۵ - ۲۹۵ (ص ۱۱).

- انشانویسی فارسی در شبه قاره / تاج‌الدین نوش‌آبادی، ص ۲۹۷ - ۳۴۲ (ص ۴۶).

- اورنگ زیب / حمیده حجتی، ص ۳۶۰ - ۳۷۳ (ص ۱۳).

- بلوچی / مهیبز اسماعیل پور، ص ۴۶۲ - ۴۸۲ (ص ۲۱).

- بنگالی / عبدالقادر هاشمی، ص ۴۸۵ - ۵۰۲ (ص ۱۸).

- بیدل دهلوی / حمیده حجتی، ص ۵۴۱ - ۵۶۲ (ص ۲۱).

- «شفق، هفته‌نامه‌ای به زبان فارسی که در سال ۱۸۸۰ م. در حیدرآباد دکن منتشر شده است. مدیریت این هفته‌نامه را شخصی به نام سید حسن رضوی به عهده داشته است.» (ص ۱۵۱۸).

- «قیام، نشریه سیاسی به فارسی بر ضد حکومت ایران که ارگان محصلان و دانشجویان ایرانی مقیم هند بود و در ۱۳۵۶ ش. در هند منتشر شده است.» (ص ۲۰۵۸).

مدخلهایی که هر یک چهار سطر دارند: احسنی بتالوی (ص ۱۰۰)، اظهر دهلوی (ص ۲۱۸)، البشارت (ص ۴۵۳)، بنسی رام (ص ۴۸۵)، پورن چند (ص ۶۱۰)، پیوند دوستی (ص ۶۱۵)، حافظ (ص ۹۲۷)، عترت (ص ۱۷۵۲)، مهدی کشمیری (ص ۲۴۶۹)، واعظ (ص ۲۶۴۳).

مدخلهایی که هر یک پنج سطر دارند: اشکی کشمیری (ص ۲۱۳)، بلیغ (ص ۴۸۳)، بی‌خود کشمیری (ص ۵۳۸)، تحسین پانی پتی (ص ۷۲۰)، جلیس دهلوی (ص ۸۷۸)، حجاب قزوینی (ص ۹۵۶)، ذکا (ص ۱۲۰۳)، راستی (ص ۱۲۲۰)، رشدی (ص ۱۲۴۹)، ستیز (ص ۱۳۵۶)، شامل لکنوی (ص ۱۴۵۵)، شاه‌یوسف (ص ۱۴۹۳)، صبحی کشمیری (ص ۱۵۹۱)، عالی اکبرآبادی (ص ۶۷۸)، فارسی اخبار (ص ۱۹۱۴)، فرخ امن آبادی (ص ۱۹۴۴)، قیصری نامه (ص ۲۰۵۹)، لامعی اکبرآبادی (ص ۲۱۳۵)، محشر بدایونی (ص ۲۱۹۲)، مخبر الاولیا (ص ۲۳۱۳)، مفید عام (ص ۲۴۰۹)، منصورالدین (ص ۲۴۳۴)، هیراچند (ص ۲۷۳۵).

جای خالی برخی از مدخلها در جلد چهارم - لازم بود برای برخی از کتابها که بخش قابل توجهی از مطالب آن درباره شبه قاره هند است و در دانشنامه نیز به دفعات به آنها استناد شده است، مدخلی گشوده می‌شد از آن جمله: تاریخ تذکره‌های فارسی اثر احمد گلچین معانی، تاریخ روزنامه‌نگاری ایرانیان و دیگر پارسی‌نویسان اثر دکتر ناصرالدین پروین.
- ارائه مدخلهای ذیل نیز می‌توانست بر غنای کتاب بیفزاید:

چاپ و چاپخانه در شبه قاره، ادبیات فارسی در مراکز علمی شبه قاره، کتاب و کتابخانه در شبه قاره، مدارس و مکتبخانه‌ها در شبه قاره.

- پزشکی نویسی فارسی در شبه قاره/ حمیده حجتی، ص ۵۷۸-۵۹۵ (ص ۱۸).

- تذکره نویسی فارسی در شبه قاره/ محمدرضا ربیعیان، ص ۷۴۳-۷۶۰ (ص ۱۸).

- تاریخ نویسی فارسی در شبه قاره/ مهیب اسماعیل پور، ص ۶۳۹-۷۰۳ (ص ۶۵).

- ترجمه فارسی در شبه قاره/ جواد شریفی، ص ۷۶۳-۷۸۷ (ص ۲۵).

- حافظ در شبه قاره/ مهیب اسماعیل پور، ص ۹۲۷-۹۴۰ (ص ۱۴).

- داستان سرایی و داستان نویسی در شبه قاره/ حسین برزگر، ص ۱۱۱۶-۱۱۴۵ (ص ۳۰).

- دستورنویسی فارسی در شبه قاره/ حمیده حجتی، ص ۱۱۷۴-۱۱۸۳ (ص ۱۰).

- روزنامه‌نگاری فارسی در شبه قاره/ یوشع مرتضوی، ص ۱۲۸۷-۱۳۰۲ (ص ۱۶).

- سعدی در شبه قاره/ حمیده حجتی، ص ۱۳۸۶-۱۳۹۸ (ص ۱۳).

- شاه جهان گورکانی/ حمیده حجتی، ص ۱۴۶۱-۱۴۷۰ (ص ۱۱).

- شاهنامه در شبه قاره/ حمیده حجتی، ص ۱۴۷۴-۱۴۸۷ (ص ۱۴).

- صائب تبریزی/ حمیده حجتی، ص ۱۵۶۵-۱۵۷۵ (ص ۱۱).

- غالب دهلوی/ حمیده حجتی، ص ۱۸۵۴-۱۸۶۳ (ص ۱۰).

فرهنگ نویسی فارسی در شبه قاره / تاج‌الدین نوش‌آبادی، صص ۲۵۸۱-۲۵۹۸ (ص ۱۷).

- نقدنویسی بر آثار ادبی در شبه قاره/ مهیب اسماعیل پور، ص ۲۵۸۱-۲۵۹۸ (ص ۱۸).

- هندی: سبک/ حمیده حجتی، ص ۲۷۰۷-۲۷۳۳ (ص ۲۷).

۲۳ مقاله فوق ۴۶۲ صفحه از حجم کتاب را به خود اختصاص داده است که در مجموع در حدود یک ششم مطالب کتاب یا به عبارت دقیقتر ۱۶/۴۵ درصد را شامل می‌گردد. همچنین سه مقاله بلند عبارتند از: تاریخ نویسی فارسی در شبه قاره (ص ۶۵)، انشانویسی فارسی در شبه قاره (ص ۴۶)؛ داستان سرایی و داستان نویسی در شبه قاره (ص ۳۰).

مقالات کوتاه در جلد چهارم

کوتاهترین مدخلهای این مجلد عبارتند از: «شفق» و «قیام» که با حذف منابع آن، هر یک سه سطر دارند. متن هر یک از این دو مدخل چنین است: